

MOC A ZODPOVEDNOSŤ

ANDREJ HLÁVEK

Človek svojou činnosťou (ba i nečinnosťou!) ovplyvňuje podmienky života a realizáciu záujmov iných ľudí. Tu je skrytá objektívna miera jeho zodpovednosti pred inými ľuďmi. Tí cítia oprávnenosť a robia si nároky, urobiť ho zodpovedným, trestať ho za negatívne činy. Avšak medzi faktickou objektívnou mierou zodpovednosti človeka a mierou, ktorú na neho iní prakticky vzťahujú, môžu byť značné kolízie, spôsobené či už kognitívnymi dôvodmi, ale najmä faktickým pomerom síl. Človeka (alebo aj celý kolektív ľudí) môže urobiť zodpovedným iný človek (alebo iní ľudia) prakticky len vtedy, keď (ich) sila prevyšuje silu, moc prvého. A človek sa, prirodzene, snaží vyhnúť bremenu zodpovednosti za negatívne konzekvencie svojich činov. V tomto úsilí významne mu môže napomôcť jeho faktická moc spojená s jeho telesnou silou, ale najmä vyplývajúca z jeho socioprofesionálnej alebo politickej funkcie, resp. z jeho ekonomickej moci v systéme spoločenských vzťahov. Ale človek vo svojom úsilí vyhnúť sa zodpovednosti môže sa pokúsiť skryť sa aj za moc druhého, a to najmä svojou bezvýhradnou poslušnosťou voči jeho rozhodnutiam, resp. tvrdením, že fakticky za svoje činy nemôže, pretože ich konal z rozkazov vyššej moci, ktorá ho k týmto činom donucovala. Aj toto tvrdenie totiž obsahuje presvedčenie, že *za rozkazy* zodpovedá len ten, kto ich dáva, kto ich môže dávať a kto má moc donútiť druhého k ich plneniu, kým *za plnenie* rozkazov zasa zodpovedá ten, kto ich má plniť. Zodpovedá predovšetkým alebo len tomu, kto mal oprávnenie či právo-moc tieto rozkazy dávať. Je predsa zřejmé, že rozkaz je len vtedy rozkazom, keď ten, kto ho dáva, má väčšiu silu ako ten, kto ho má plniť. Sama právomoc rozkazu vyplýva z určitej socioprofesionálnej, politickej alebo ekonomickej funkcie, ktorú človek zastáva v systéme spoločenských vzťahov. S ňou sú spojené možnosti, právo-moci aj materiálne prostriedky disponovania s ľuďmi, a to v určitých reláciách, ako s nástrojmi vôle, ktorá sa v danej funkcii reprezentuje ako vôľa spoločenstva, triedy, sociálnej vrstvy alebo pomeru ich síl. Človek vo funkcii, nezávisle od toho o koho konkrétne ide, má už touto funkciou v spoločenskej delbe práce a v rozložení sociálnych síl vymedzené určité povinnosti, ktoré majú tiež charakter rozkazov — nevyhnutností, lebo ich musí plniť a môže byť za ich plnenie zodpovedný nad ním stojacou zložkou spoločenského organizmu. Zároveň má však aj osobitú právo-moc (slobodu) v rozhodovaní o svojej činnosti a v disponovaní s inými ľuďmi.

Konzekvencie za neplnenie, resp. za nepresné plnenie týchto povinností a

daných rozkazov majú však podobu revanšu, trestu, či mechanického následku (podľa prírodne mechanického princípu kauzality) za porušenie direkcie nevyhnutnosti a sám človek má tu charakter mechanického nástroja (i keď vedomého) nevyhnutnosti, všemohúcnosti a svojvôle nad ním vládnúcej moci. Keďže však človek je tu v postavení nástroja moci nad ním stojacej, ale nástroja nadaného vedomím, trest tu má aj charakter výchovný — núti človeka, aby spoznal direktívy nevyhnutnosti či medze toho, čo si môže a čo si nemôže a nesmie dovoliť, a aby zároveň spoznal svoj prečin a kajal sa za svoju neposlušnosť a previnenie. Keďže však funkcia vyžaduje človeka ako osobnosť, a preto mu poskytuje aj určitú právo-moc rozhodovania, ponecháva mu aj priestor pre skutočnú zodpovednosť za činy, pre ktoré sa samostatne, bez direktív, po vlastnom zvážení okolností, informácií i za predvídania ich dôsledkov osobne rozhodol. Trest tu nadobúda cieľ obmedzenia možnosti prejavu osobnostnej orientácie človeka, resp. zlomu a prevýchovy, „skrotenia“ jeho osobnosti.

Už z hľadiska funkcií, ktoré máme alebo ktoré zastávame v medziľudských vzťahoch, každý má nielen inú mieru rozhodovania o vlastných činoch i mieru právo-moci vydávania rozkazov a činností inými, ale aj právo-moc iného druhu, a takisto nesieme v nich nielen inú mieru, ale aj iný druh zodpovednosti za činy konané z hľadiska povinností a právomoci tej-ktorej funkcie. Najmarkantnejší rozdiel kvality rozhodovania vidno medzi funkciami, v ktorých sa síce človek dotýka podmienok života iných ľudí svojimi činmi, ale títo ľudia majú možnosti využiť, resp. zneužiť výsledky jeho činnosti pre svoje vlastné účely (napr. produkty činnosti robotníka, technika, vedca, umelca) a funkciami, z ktorých pozície môže človek rozkazovať iným, urobiť určité činy alebo môže rozhodovať aj za nich (rozhodovať o ich osudoch). Aj zodpovednosť človeka vo funkcii mocensko-riadiacej má tiež svoje zvláštnosti oproti zodpovednosti človeka vo funkcii výkonného orgánu. Funkcia výkonného orgánu poskytuje a dovoľuje človeku samostatnosť rozhodovania (slobody) len v medziach rozkazu, direktívy, povinnosti. Každý rozkaz síce ponecháva a má ponechať človeku možnosť uvažovania a rozhodovania v nepredvídaných okolnostiach, ale človek má túto možnosť využiť len pre efektívnejšie splnenie daného rozkazu. Sféra rozkazov vymedzuje zodpovednosť človeka len voči tomu, kto rozkaz z pozície vyššej funkcie alebo väčšej moci (sily) dal. Nedáva mu právo zamýšľať sa nad niečím, čo presahuje rámec rozkazov, napr. nad širším zmyslom cieľa rozkazu alebo nad ďalšími dôsledkami splnenia daného rozkazu. Sféra rozkazov prakticky vzťahuje zodpovednosť len k vyššej moci (väčšej sile — právnej, politickej, resp. čisto vojenskej). Zodpovednosť sa tu delí presne na zodpovednosť za plnenie rozkazu a na zodpovednosť za sám rozkaz a jeho dôsledky. Zodpovednosť za rozkaz sa vzťahuje len na toho, kto rozkaz dal a môže byť prakticky realizovaná len vyššou mocou alebo väčšou silou. Ak jedna moc (sila) presahuje druhé moci, sily (napr. aj preto, že sú dezintegrované), prakticky je už mimo rámca zodpovednosti, nemá sa komu zodpovedať, len jej sa všetci musia zodpovedať.

Z hľadiska sféry rozkazov prednosťou človeka, nachádzajúceho sa v úlohe

vykonávateľa rozkazu, je jeho schopnosť prispôbiť a obmedziť svoju inteligenciu do horizontu rozkazu. Inteligencia človeka v zmysle schopnosti pochybovania a uvažovania o zmysle a dôsledkoch rozkazu, jeho schopnosť konfrontácie mnohých hľadísk a hľadanie pravdivej odpovede na ním postavené otázky, ako aj jeho schopnosť tvorivého prekračovania hotového, ustanoveného, petrifikovaného do presných kliše poriadku a stereotypov činnosti v plnení povinností (takisto petrifikovaných) je totiž pre existenciu tejto sféry nežiadúca a nebezpečná. Nepotrebná a nebezpečná je preto, lebo popiera železný mechanizmus subordinácie funkcií, v ktorom vyššia zložka diriguje nižšiu, aby táto s mechanistickou poslušnosťou plnila rozkazy vyššej zložky, pričom sa nižšia zložka zodpovedá vyššej, ale vyššia sa nezodpovedá zložkám voči nej nižšie postaveným. (Presný opak požaduje od človeka socioprofesionálna sféra *tvorivej inteligencie*, ktorá od svojho príslušníka požaduje práve schopnosť kritického, nezvyklého, nekomformného pohľadu na skutočnosť, ako aj hľadanie nových modelov skutočnosti a metód ich realizácie z hľadiska ďalšieho spoločenského vývoja.)

Posudzovanie faktickej zodpovednosti človeka (právnej, politickej i morálnej) nemôžeme však robiť len z hľadiska jednej sféry spoločenskej štruktúry socio-profesionálnej delby práce a funkcií človeka v nej, nemôžeme ju posudzovať len meradlami tejto sféry už preto, že človek je univerzálna bytosť a ako taká plní mnoho rôznych funkcií a svojou činnosťou zasahuje a ovplyvňuje život ľudí v rôznych oblastiach ich života. Za dnešnej úrovne techniky, keď rádius pôsobnosti jeho činov môže dosiahnuť až celosvetové meradlo, jednotlivec sa stáva nielen abstraktne, ale aj fakticky a dokonca môže byť aj prakticky zodpovedný pred celým ľudstvom, a to tým viac, že sám pojem ľudstva v dôsledku súčasnej techniky a možnosti jej zneužitia proti jeho existencii stráca na svojej pôvodnej abstraktnosti. Ľudstvo prekonáva svoju rodovú, národnú, štátnu i vzdelanostnú izolovanosť a formuje sa v samostatný právno-mocenský subjekt, o čom svedčí existujúce medzinárodné právo, Organizácia spojených národov, Norimberský súd a pod. Okrem toho pri posudzovaní zodpovednosti človeka musíme vziať do úvahy aj to, že k súčasnému človeku musíme pristupovať už ako k osobnosti, t. j. ako k bytosti, ktorá je schopná aj za veľmi nepriaznivých podmienok zaujať svoj vlastný, rozumovo uvážený postoj ku skutočnosti i k svojím funkciám, povinnostiam, k sebe samému, k svojim záujmom i rozkazom, ktoré má a je nútený plniť. Výnimku tu samozrejme tvoria deti, duševne nenormálni ľudia a ľudia, ktorí sa pod tlakom rôznych proti ním použitých prostriedkov (brainwashing) dostali do stavu zlomenej a „skrotenej“ osobnosti, a teda nerozmyšľajú už samostatne, ale majú vedomie prevnílca a kajúcnika, vedomie, ktoré im vsugeroval a vnútil vífaz. Preto pri posudzovaní zodpovednosti človeka treba brať do úvahy nielen charakter podmienok, spoločenskej atmosféry, funkcií, rozkazov a proti nemu použitých prostriedkov, pod ktorých tlakom konal, ale aj osobnú motiváciu jeho činov, proces formovania jeho osobnosti a životných zásad, hodnôt, postojov, ďalej jeho možnosti (vzdelanostné, informačné i časové) triezveho zhodnotenia situácie a zváženía svojich činov ako aj možnosti kontroly dôsledkov svojich činov. Normálny človek za normál-

nych (i značne nepriaznivých) okolností môže a fakticky aj hodnotí zo svojho hľadiska nielen okolnosti, situácie, povinnosti a rozkazy, ktoré je nútený plniť, ale aj sám seba. To, že sa z človeka stane „slepý nástroj“ niekoho, že „slepo“ dôveruje a plní rozkazy, resp. že „slepo“ robí prečiny proti platným zákonom, normám ľudskosti a všeludskej morálky, to ešte z neho zodpovednosť, najmä zodpovednosť morálnu nesníma, lebo človek môže hodnotiť a aj hodnotí, môže sa rozhodnúť a aj sa rozhoduje robiť tak alebo onak, je vo všetkom poslušným nástrojom alebo ním nie je. Rozhoduje sa pre to, čo mu osobne vyhovuje, ale toto rozhodnutie sa týka aj života iných, a preto je voči nim zodpovedný.

Áno, za rozkazy v zásade zodpovedá ten, kto vzhľadom na svoju funkciu alebo moc rozkaz dal a svojou mocou prinucoval druhého človeka k plneniu tohto rozkazu. A za plnenie tohto rozkazu zodpovedá zasa ten, kto má „musí“ tento rozkaz plniť, ale nezodpovedá sa len tomu, kto mu dáva rozkaz, ale pred všetkými, ktorých sa plnenie rozkazu týka. (Pravda, iná je už otázka možností praktického uplatnenia požiadavky zodpovednosti na oboch komponentov tohto vzťahu „pána a sluhu“.) Keďže však aj ten, kto rozkaz dáva, aj ten, kto ho má plniť, sú osobnosťami, môže nastať posun faktickej (nie v podobe prejavu svojvôle mocnejšieho vífaza) zodpovednosti na toho, kto ho má plniť a to v tom prípade, ak sa tento s daným rozkazom plne stotožní, resp. vyvíja aj zvláštnu iniciatívu pri jeho plnení. Vtedy daný rozkaz nadobúda charakter jeho vlastného rozhodnutia či rozkazu sebe samému. Pri tomto posune nesníma sa však zodpovednosť ani z toho, kto rozkaz dal. V tom prípade, keď sa však človek s daným rozkazom nestotožňuje a vyjadří to aj prakticky navonok, už nezodpovedá za daný rozkaz, ale iba za svoj postoj k nemu. Vtedy však vzniká konflikt medzi tým, kto rozkaz dáva a medzi tým, kto ho má plniť. Tento konflikt nevedie iba k použitiu prostriedkov donútenia k plneniu tohto rozkazu, ale aj k vnútornému mravnému konfliktu toho, kto ho má plniť. Konflikt sa môže vyriešiť kompromisom, ba dokonca obaja súperia môžu zároveň zvíťaziť — pravda, každý na inom poli. Fyzicky alebo mocensky porazený môže zvíťaziť nad protivníkom i sám nad sebou, nad svojím životom vtedy, keď nezradí sám seba, svoje presvedčenie, svedomie, svoje ideály a životnú orientáciu, a to aj za cenu vlastného života, alebo keď sa mu podarí vlastným umom nájsť cestu, ako priečiaci sa mu rozkaz fakticky obísť, nesplniť, resp. formálne plnenie tohto rozkazu využiť proti tomu, kto ho núti daný rozkaz splniť. Morálne sa síce javí čistejším a vznešenejším priame odmietnutie plnenia rozkazu zločinného, protihumánneho, ale stojí za pokus aj hľadanie možností, ako daný rozkaz splniť iba formálne, ako priamo neriskovať svoju slobodu, resp. i vlastný život, ako urobiť čo-to v prospech vlastnej veci aj za veľmi nepriaznivých okolností a nevydať ju celkom do rúk jej neprajníkov. Morálka, v nás, i tá, ktorú ľudia vzťahujú na nás, povznáša nás v hodnoteniach iných i v sebahodnotení, ak takýto rozkaz odmietame, ak nemlčíme, keď sa deje krivda, a odsudzuje nás, opovrhuje nami a degraduje nás, ak neprotestujeme proti takémuto rozkazu, ak mlčíme a nič nepodnikáme proti krivde, ktorá sa na nás alebo na druhých ľuďoch pácha. Ale ani morálka nestavia pred nás požiadavku obete osobnej slobody a života a tým viac života druhých ľudí

(čo je osobitne v možnostiach funkcie politika), ak vopred vieme, že svojou obeťou prakticky ničoho nedosiahneme (iba ak morálny obdiv odvahy a pevnosti svojho morálneho zákona). Sami sa síce môžeme odsudzovať, cítiť vinu za to, že vôbec žijeme, že mlčíme, keď druhí nemlčia, protestujú, zomierajú, ale tí, ktorí zostávajú tiež žiť, nemajú práva nás ani len morálne odsudzovať a požadovať od nás nezmyselné obete. Ani morálka nemôže od nás požadovať nezmyselnú smrť, práve naopak, požaduje od nás život, hoci aj pre veľmi kľukatú cestu zdĺhavej realizácie jej ideálov. Len v prípade alternatívy smrti alebo zrady seba samého, svojich ideálov ľudskosti a ďalších ľudských obetí človek má voliť radšej smrť, aby zostal víťazom nad vlastným životom.